

השגות מארי על מפרשי דברי רבנו הרמב"ם תכליתן ותועלתן

לא אחת אמרתי שנדהמנו בשעה שקיבלנו את ספר "משנה תורה" להרמב"ם בהגהתו ופירושו של מו"ר הגר"י קאפח (להלן מארי) ששקד על הכנתו הרבה זמן.¹ אנו הכרנו את מארי כאיש תמציתי בהיר בדעותיו ובלשונו, שכל מילה אצלו שקולה בפלס, שאין מילה מיותרת בדבריו, ודבריו שקולים ומדודים בסלע. והנה גילינו לתדהמתנו שמלבד הטקסט של הרמב"ם מוגה על פי כתבי היד התימניים של חיבור זה, שהוא לעצמו דבר שיש בו ברכה גדולה מאוד מאוד, כלל מארי במהדורתו אוסף עצום של פירושים, ילקוט של למעלה מ-300 פירושים, ולא עוד אלא שהביא אותם בדרך בעייתית, ונקט דרך ייחודית בהשגותיו על אותם מפרשים.²

נתייחס עתה להשגות מארי לפירושים הרבים שהוא מביא. ההגהות או ההשגות של מארי על נושאי הכלים ושאר המפרשים של הרמב"ם הן בדרך כלל השגות קצרות ולפעמים אף מתומצתות יותר מדי. לפעמים ההשגה היא רק סימן שאלה בתוך סוגריים מרובעים, כאילו הגביה מארי את עיניו בפליאה, ואין אנו יודעים מה ביקש מארי ז"ל לומר בעניין זה. אבל יש לו גם הערות יותר נדיבות, שבהן יש עניינים מבוארים פחות או יותר. וכשהאדם מעיין בפירושים הרבים שמארי מביא על דברי רבנו ואת השגותיו עליהן, הוא שואל: מה העבודה הזו לכם? מה צורך יש בכל האוסף האדיר הזה של פירושים על דברי רבנו? ומדוע נכתבו ונערכו באופן המחייב את הקורא לקרוא כל מילה כדי למצוא את ההשגות המשוקעות והמסותרות של מארי על המפרשים?

לשם ההגינות, עלינו להודות שאפילו אנו, תלמידיו השוקדים על ספריו, היינו רוצים שיהיה הפירוש קב נקי. לא פעם הזדמן לי לשבת לפניו כתלמיד לפני רבו, והצעתי שנדפיס את פירושו והערותיו באותיות מודגשות כדי להקל על התלמידים להגיע לדבריו ולעיין בעיקר בהם, אך מארי סירב בתקיפות. כך נשארנו עם היצירה האדירה

1 בשעתו עשינו מאמצים אדירים שיצא לאור עולם, והדבר לא היה פשוט, ולא כאן המקום להיכנס לפרטים, אבל יצאנו לדרך עם תפילה כשרעדה אחזתנו.

2 ולא אעמוד כעת על העובדה שדרך הבאת הפירושים היא בעייתית, כי לא אחת המעיין והלומד אינו יודע אימתי מסתיימים דבריו של פרשן זה ומתי מתחילים דבריו של פרשן זה, כי לעניות דעתי שיטה זו אינה בכדי, אך אין כאן מקום להאריך בשאלה מדוע מארי נוהג בשיטה זו, שאינה תואמת את משנתו הסדורה כלל ועיקר.

הזאת, שלעתים עלינו ללמוד אותה מילה אחר מילה. ואכן, בבית מדרשנו, זה הספר שממנו אנחנו לומדים, ואנו קוראים את הפירוש המקיף של מארי ומנסים כמובן עם המוחות הצרים שלנו להבין משהו מדבריו.

וכאן המקום לומר, לשווא יחשוב אדם שהשגותיו של מארי על נושאי כליו של הרמב"ם ומפרשיו הן השגות פולמוסיות. מי שאומר כן או חושב כך, נראה שלא למד היטב את דברי מארי, אלא רק "הציץ ונפגע", שראה במקום מסוים שמץ של סגנון פולמוסי, וכבר נתפס לחשוב שמארי בשיטתו ובהשגותיו על נושאי כליו של הרמב"ם הוא פולמוסן. האמת אינה כזו. השגותיו של מארי לעולם הן ענייניות.

לעניות דעתי, מארי מציב בהשגותיו לפחות שני יעדים לפנינו: שנדע את הפירוש האמתי לדברי רבנו ושנוכל ללמוד כיצד ללמוד ביסודיות. להלן אתעכב על היעד השני. אכן כל מי שלומד באמת ובשקדנות וביושר את כל הפירושים לרבות הערותיו של מארי ז"ל, ילמד איך ללמוד, ואולי יהיה לו יתרון על פני אלה שרק ישבו לפני מארי ושמעו את שיעוריו. כי מארי בשיעוריו היה גורס את הגמרא ומסביר אותה, וקורא את ההלכה ומסביר אותה ומעיר הערות, אבל מארי נהג בשיטה שמי שקלט קלט, ומי שלא קלט נשאר מאחור. כך שלא כל התלמידים שישבו לפניו בשיעוריו יכלו ללמוד כיצד ללמוד. ויש מהם שרק נהנו מעצם העובדה שישבו וראו ושמעו את הקולות היוצאים מפיו. לכן מארי שיקע בספרו "משנה תורה" את תורתו בכתב. לכן הוא מתייחס בפירושו בכתב לדברי למעלה מ-300 מפרשים. ואם כי הקורא בספרו "נענש" לכאורה בקריאת הכמות העצומה של דברי כל המפרשים שעסקו במשנת הרמב"ם, אבל הערותיו, כשמבינים אותן, מאירות עיניים.

כך יוצא לעניות דעתי שמי שרק ישב לפני מארי ולא למד ביסודיות את ספרו של מארי, ספק אם יוכל להיות גדול בתורה היודע להתנצח עם גדולי תורה הבאים עם שיטותיהם של גדולי הראשונים והאחרונים שחלקו על רבנו הרמב"ם או פירשו את דבריו בדרך אחרת. אבל מי שעוסק ביסודיות בספר "משנה תורה" עם פירושו של מארי יש לו סיכוי להיות גדול בתורה, כיוון שהוא רוכש לעצמו באמצעות פירושו יכולת להתנצח עם גדולי תורה ביחס לשיטות הראשונים והאחרונים בהקשר לדברי רבנו ושיטתו.

וכאן המקום לספר משהו הקשור להסברת שיטת מארי לגדולי תורה שאינם רגילים לשיטתו, ששיטתו אינה נהירה להם ואולי הם מסתייגים ממנה.

לפני הרבה שנים גרתי בבני-ברק. מדי פעם הייתי הולך אל הרב שך זצ"ל לשאול אותו שאלות. באחת הפעמים, הוא לא היה בקו הבריאות, אבל חתנו, מורי ורבי הגאון הרב מאיר ברגמן שליט"א, היה שם וקיבל את פניי במקום חמיו. אמרתי להרב ברגמן שאני סבור שיש מי שמכשילים את כבוד מרן ביחס להגרי"י קאפח על ידי כל מיני השגות שמקורן בשנאה ובקנאה. הוא שמע אותי ואמר לי: ׳יב ׳צון, אני רוצה שתדע שהרבה

דיברו עם מו"ר חמי הרב שך בטענות שונות, אבל הייתה לו טענה אחת נגד הרב קאפח. היאך הוא מכניס את ראשו בין הרים, בין הרמב"ם לבין הראב"ד, הרי זה גאון וזה גאון! אמרתי לו: על הרב לדעת שעל אף הערצתו של הרב קאפח להרמב"ם, יש מקום שהוא טוען בו שפירוש של הראב"ד עדיף על הפירוש של הרמב"ם. הוא שאל: היכן? אמרתי לו: בנוגע להדס שנקטם ראשו.³ אמנם ר"י קאפח כותב כי אף על פי שהוא סבור שפירוש הראב"ד הוא הפירוש הנכון, למעשה אנחנו פוסקים כמו הרמב"ם, אבל על פירוש הראב"ד הוא כותב "ואת עלית על כולנה", ושהפירוש של הראב"ד מבריק. נמצא שגישתו של הרב קאפח היא עניינית.

ואולם דברי הסנגוריה שאמרתי על מארי ז"ל לא הועילו, והוא חזר והקשה, היאך הרב קאפח מכניס את ראשו בין הראשונים? הוספתי ואמרתי לו: מי כמו כבוד הרב יודע שאצל גדולי תורה "אורייתא הוא דקא מרתחא ליה",⁴ האמת שלהם גורמת להם להתווכח ולהתבטא בחריפות. כך למשל רבנו זרחיה הלוי, בעל ה"מאור", השיג השגות על הרי"ף. והראב"ד השיג עליו בחריפות: "זה המאור אינו מאיר" (כתוב שם 'להראב"ד, ברכות טו ע"ב) "תואנה ועוורון. ומי שקרא לזה מאור, לא ראה אור מימיו" (שם לא ע"א).

גם הרשב"א, מגדולי הראשונים, בעל "תורת הבית", תקף הרבה פעמים בלשון חריפה ובוטה בהשגותיו בספר "משמרת הבית" את הרא"ה, בעל "בדק הבית", שהשיג על הרשב"א. ואף בדורות האחרונים ידוע למשל שבעל "פרי חדש" השיג בביטויים קשים על פסקי השולחן ערוך.

ואף הגאון הרב יעקב עמדין⁵ התבטא בחריפות לשון על מנהגי החומרות של פסח של בני אשכנז בעניין מניעת אכילת קטניות בפסח ואמר: "אשרי שיאחז צדיק דרכו יתן אוכל למכביר ונפץ את עלולי החומרות הזאת אל הסלע". ועם כל זה, הן בעל "פרי חדש" הן הגר"י עמדין נשארו במקומם וגאונותם ולומדים מתורתם בבתי המדרש, כי העיקר הוא ללמוד ולשקול את דברי ה' באמת, כי אלה ואלה דברי אלוהים חיים. דבריי אלה הניחו את דעתו של הרב ברגמן. **כך שאין זה פשוט לדבר על ספרו של מארי בעולם התורה של היום.**

ואמנם בדברים שאביא להלן, מעט מתוך הים הגדול, יוכל המעיין לראות שמארי היה ענייני בראייתו החדה ובדיוקיו בלשון רבנו, ובשעה שצריך להחמיר, הוא החמיר, כיוון שכך היא ההלכה, ובשעה שצריך להקל, הקל, כי כך היא ההלכה. גישתו היא עניינית למדיי ויסודית. לכן אגיש בפני המעיין כמה דוגמאות מני רבות, כי להקיף את כל הדוגמאות קשה הדבר מנשוא.

3 לביאור דברי מהרי"ק ראה הלכות שופר סוכה ולולב, פרק ח, ציון ח.

4 תענית ד ע"ב.

5 מור וקציעה, אורח חיים, סימן תנג, והביא דבריו הרשל"צ הגר"ע יוסף בשו"ת יחוה דעת, חלק א, סימן ט.

דקדוק בלשון רבנו והוראת ההלכה כהלכה

רבנו כותב בעניין קבלנות את הדברים הבאים:⁶

וגוי שקיבל קיבולת מישראל [ועובד בקבלנות], אפילו היה חוץ לתחום, אינו מניחו לעשותו במועד.

כלומר, אסור ליהודי להסתייע במועד בעבודות אפילו בקבלן גוי, אף אם אין הגוי שכיר אלא עצמאי, שהוא רשאי לעבוד מתי שהוא רוצה ועל דעת עצמו, בכל זאת בחול המועד אסור ליהודי להסתייע בו. מדוע?

שהכל יודעים שמלאכה זו לישראל, ויחשדו אותו שמא שכר את הגוי לעשות לו במועד, שאין הכל יודעים הפרש שיש בין השכיר ובין הקבלן, ולפיכך אסור.

הלכה דומה לזו לכאורה, אבל סותרת אותה, כתב רבנו בהלכות שבת. וזה לשונו:⁷

וכן מותר לאדם להשכיר כרמו או שדהו לגוי, אע"פ שהוא זורען או נוטען בשבת. שהרואה יודע ששכורין הן או באריסות ירד להן.

כלומר, כיוון שאנו יודעים שהגוי עובד אצל היהודי בקבלנות, אין אנו צריכים לחקור אם אמנם הוא שכיר או קבלן, כי דבר זה הוא מן המפורסמות שעבודות מסוימות נעשות בקבלנות, ולכן מותר להסתייע בשבת בגוי לעשות את אותה עבודה. אולם רבנו מוסיף שם: "ודבר ששם ישראל בעליו קרוי עליו". כלומר, אם הדבר מפורסם שהוא של יהודי, דוגמת בית מרחץ של יהודי או מפעל של יהודי שהכל יודעים ששם של ישראל קרוי עליו, "ואין דרך רוב אנשי אותו המקום להשכירו או ליתנו באריסות, אסור להשכירו לגוי. מפני שהגוי עושה באותו המקום מלאכה בשבת, והוא נקרא על שם ישראל בעליו". כלומר, במקרה זה יש שתי מגרעות, ששמו של יהודי מתנוסס על המפעל ושבתו זמן או באותו מקום רוב העבודות אינן נעשות על ידי גויים בקבלנות.

"מגיד משנה", בהלכות שבייתת יום טוב, מפרש את ההלכה על פי ההלכה בהלכות שבת. לדעתו, ההיתר האמור בהלכות שבת חל גם על חול המועד, אלא שבשבת מותר להסתייע בעבודות קבלניות של גויים בכל מקום שרוב העבודות נעשות על ידי קבלנים גויים. והוא למד בקל וחומר שמותר לעשות כן בחול המועד, שהרי השבת חמורה מיום טוב, ועונשו של יהודי שעושה מלאכה בשבת הוא סקילה, שהאיסור הוא מן התורה, ועונשו של מי שמזיד בכרת ובסקילה, ועונשו של השוגג קרבן חטאת. אבל בחול המועד, לדעת רבנו, איסור עשיית מלאכה הוא רק מדברי סופרים.

6 הלכות שבייתת יום טוב, פרק שביעי, הלכה כה.

7 הלכות שבת, פרק ו, הלכה טו.

והנה לכאורה, מארי, הידוע לנו כמורה הוראה המורה על פי הכלל "כח דהיתרא עדיף"⁸, היה ראוי שיקבל את דברי "מגיד משנה", להקל בדין חול המועד, כשידוע ומפורסם שיש עבודות הנעשות בקבלנות. אולם במקרה דנן מארי לא כן עשה, שהרי הוא כותב:⁹ "ולי נראה דלא דק המגיד משנה בדברי רבנו". ומדוע לדברי מארי, "מגיד משנה" לא דייק היטב בדברי רבנו? "דרבנו טעמא טעים". כלומר, לא לחינם רבנו הוסיף להלכה בחול המועד נימוק, טעם הלכתי, "שאין הכל יודעין הפרש שיש בין השכיר ובין הקבלן, ולפיכך אסור". טעם זה שרבנו כותב אותו, וידוע שאין רבנו משחית מילים לחינם, אומר דרשני, ומחייב את מארי לתמוה על דברי "מגיד משנה" על שלא התייחס לטעם שכתב רבנו בהלכה בחול המועד: "והמ"מ לא העיר על טעם זה מאומה". התמיהה גדולה במיוחד לאור העובדה שלא זו בלבד ש"מגיד משנה" התעלם בצורה תמוהה מן הנימוק שרבנו מוסיף להלכה בחול המועד, אלא שפירש את ההלכה בחול המועד לקולה תוך התעלמות מנימוקו של רבנו.

השגתו של מארי על "מגיד משנה" אינה לשם פולמוס אלא השגה עניינית קצרה ונוקבת. בהשגתו זו מארי מלמד אותנו שני דברים, איך ללמוד רמב"ם ואיך להורות הלכה. בזמן שצריך להחמיר, כשיש סיבה לדבר, צריך להחמיר, ובזמן שצריך להקל, יש להקל. מארי העריך שגישתו זו לא תובן בנקל, ולכן צירף לדבריו הסבר מפורט יחסית. וזה לשונו:

ומשמע שאין בני האדם יודעים חילוקי הדין בין שכיר דאסור ובין קבלן דמותר. ולפיכך משמע דאסור אפילו בדבר שהכל יודעים שאין נותנים אותה מלאכה אלא בקבולת.

כלומר, אפילו מלאכה שהדבר ידוע לכל שעושים אותה רק בקבלנות, יש לאסור לעשות אותה בחול המועד אפילו על ידי גוי, "מה שאין כן בשבת, כאשר הכל יודעים שאין שום אדם נותן אותה מלאכה אלא בקיבולת, מותר אפילו בתוך התחום לדעת רבנו. כמו שכתבתי בפ"ו שבת הל' ט"ו. ושכן דייק מלשון רבנו גם הר' משנה ברורה. והכא בחוה"מ אידי דקיל להו לאינשי אם נתיר בקבולת, אתו למיעבד בשכירות". כלומר, חול המועד הוא קל בעיני הבריות, ויצר הרע של ההיתרים גדול מאוד, לכן החמירו בו חז"ל יותר מבשבת. כלומר, חז"ל גדרו בחול המועד גדר והחמירו בו דבר שהוא מותר בשבת בגלל שהוא קל. עוד מארי אומר:

אם נתיר בקבולת [בחול המועד], אתו למיעבד בשכירות, ולא שנא תוך התחום לא שנא חוץ לתחום. אבל בשבת, דחמירא להו, כולי עלמא ידעי דלא עביד

8 עירובין עב ע"ב; חולין נח ע"א; נידה נט ע"ב.

9 שם, בבאורו, אות נג.

ישראל אסורא, ואתו למשאל היכי עבד, וידעני דבקבולת שרי. כי שם בשבת לא כתב טעם זה כלל.

נמצינו למדים ממקור זה שהערת מארי נגד בעל ה"מגיד משנה" יש לה שתי מטרות: איך ללמוד את דברי רבנו בדקדקנות ולא לדלג על מילים, ולבטח לא על משפט ולא על נימוק או על טעם, ולדעת כיצד להורות הלכה. אמנם נכון שהכלל התלמודי אומר כי "כח דהיתרא עדיף", אבל היכן שאסור, אסור אף באיסור דרבנן. כי לפעמים יש להחמיר באיסור דרבנן, כמו שאמרו חז"ל:¹⁰ "חמורים דברי סופרים מדברי תורה".

שנינות שמטרתה ללמד להבחין היטב בין השיטות

בהלכות מאכלות אסורות רבנו אומר:¹¹

עופות שהניחן שלמים ומלא חללן בשר וביצים, ובישלן – אסורות, שהרי הדם יוצא לתוכן, ואף על פי שמלחן יפה יפה, ואפילו היה הבשר שבתוכן שלוק או צלי. ואם צִלְיָן – הרי אלו מותרות, אף על פי שהבשר שבתוכן חי, ואפילו פיהן למעלה.

הסבר הדברים הוא: יש מושג הנקרא מילוי, "מולייתא" בלשון הגמרא (פסחים עד ע"ב). מילוי זה נהוג היה לעשותו בחלל בטן העוף או בחלל בטנו של גדי קטן, שממלאים בחלל הבטן שלהם ביצים ובשר ומיני מעדנים וכיו"ב ומבשלים את הכל או צולים אותו. וכתב רבנו שאם הגוף, שהוא המעטפת, נמלח, וטרם שנחלט בושל, המאכל אסור, שהרי לדעת רבנו¹² צריך שיתקיימו במאכל שני תנאים כדי שיהיה הבשר כשר לאכילה, מליחתו וחליטתו, ואי אפשר מבלעדי שניהם. לכן כתב רבנו שאם צולים את המילוי באש, הוא מותר באכילה, כיוון שיש לאש כח לסלק את הדם מן הבשר, ובלשון הגמרא, "נורא מישאב שאיב" (פסחים שם), כלומר יש כוח באש לסלק את הדם, אפילו אם הבשר חי ולא הוכשר או לא נצלה. אבל אם מבשלים את המעטפת, גם אם הבשר הפנימי עבר חליטה או צלייה, המאכל אסור.

הראב"ד משיג על רבנו ואומר: "זה אין לו טעם". ולמה אין לו טעם? כי "אם הוא מלוח כל צרכו והבשר שבתוכו צלוי, איזה דם יאסור אותו". כלומר, אם המעטפת נמלחה כהלכה ויש בתוכה בשר צלוי, איזה דם יאסור אותו? לכן כתב הראב"ד שהדין

10 עיין: ירושלמי ברכות פ"א ה"ד; בבלי עירובין כא ע"ב; ילקוט שמעוני שיר השירים, רמז תתקפא.

11 מאכלות אסורות, פרק ו, הלכה יז.

12 מאכלות אסורות, פרק ו, הלכה י. וזה לשונו שם: "אין הבשר יוצא מידי דמו אלא אם כן מולחו יפה יפה ומדיחו יפה יפה. כיצד עושה. מדיח הבשר תחלה, ואחר כך מולחו יפה יפה, ומניחו במלחו כדי הילוך מיל, ואחר כך מדיחו יפה יפה עד שיצאו המים זכים, ומשליכו מיד לתוך מים רותחין אבל לא לפושרין כדי שיתלבן מיד ולא יצא דם".

הזה של רבנו חסר טעם. מארי נחלץ להגן על כבוד רבנו מפני השגת הראב"ד וסגנונה, והשיב לראב"ד בשנינות ובדרך יסודית, כדי שנבחין בין הגישות. וזה לשון מארי:

והדברים פשוטים, דהראב"ד לפי טעמו אין לו טעם, ורבנו לפי טעמו טעמא טעים.

אכן מארי בתשובתו לראב"ד היה שנון מאוד בלשונו,¹³ אך מארי לא התכוון לזלזל חלילה בראב"ד, וכאילו ביקש מארי לומר: במחילה מכבודך הראב"ד, לך יש שיטה אחרת ולרבנו הרמב"ם יש שיטה אחרת. שיטתך היא שאחר מליחת הבשר אין צורך בהכשרה נוספת, לא חליטה ולא שום דבר אחר, לכן הדין הזה של הרמב"ם מבחינתך הוא מיותר ואין לו טעם. אבל רק לפי טעמך אין לו טעם. לא כן לדעת רבנו, המצריך חליטה אחר המליחה. כי לדברי רבנו, גם בשעה שהאדם שם את גוף המעטפת בשר במים הרותחים, שאמורים לחלוט את הבשר, המעטפת החיצונית סופגת את החום ונחלטת, אבל חלקיו הפנימיים של הבשר נשארים כשהיו. כי המים החמים צריכים לחדור פנימה ולחלוט גם את הצד הפנימי, אך מילוי הביצים והבשר הצלוי עוצרים בעדם, ואין זו חליטה כהלכה. כך שאחר המחילה שביקש מארי מן הראב"ד, הוא מחדד את תמיהתו נגדו, על שתמה מניין יש דם במולייתא שנחלטה? ותשובתו: לדעת רבנו, ודאי שיש דם! כי הוא סבור שבמליחה בלא חליטה נותר דם בבשר.¹⁴

לאור כל זה, למדנו שמארי משיב לראב"ד ואומר שהוא אמר שלדין הזה של רבנו אין טעם, ואינו כן, כי רק לפי הטעם שלו אין טעם לרמב"ם, אבל לפי הטעם של רבנו, ודאי יש לו טעם. תשובה מעין זו אינה בגדר זלזול בראב"ד אלא לימוד לתלמידים,

13 ומכאן הערה לתלמידים מעריצים שלא שימשו את רבותיהם כל צורכם, שיש והם הולכים שבי אחרי השנינות של מארי ומרגילים את עצמם לבקר כל דבר בשנינות, אבל לא ביסודיות ולא בביקורת מהותית, בעוד מארי, גם כשהוא מבקר דבריהם של אחרים בשנינות, ביקורתו היא יסודית ומהותית.

14 פעם אחת הבטיח לי אדם לכבוד ליל הסדר בשר טרי כשר למהדרין, ואמר לי שאני יכול לסמוך עליו בעניין זה, אבל ברגע האחרון, יום או יומיים לפני החג, התנצל שכל התכנית שלו התקלקלה, ולא סיפק לי בשר טרי. ואני הייתי צריך כמות גדולה של בשר. התקשרתי למחותני הרב זכריה ונה הי"ו, שהוא ראש צוות שוחט ומנקה, וסיפרתי לו על המעשה. הוא אמר לי שאצטרך להתפשר, דהיינו שאצטרך לקנות בשר קפוא. הסכמתי, אבל ביקשתי דווקא בשר קפוא מהדרין מן המהדרין, אולם מאחר שהבשר כבר מוכשר, ידעתי שאצטרך לחתכו לחתיכות ולהבהב אותן באור ואחר כך לחלוט אותן ולבשל אותן. הסכמתי בליט בררה. קניתי ארגז והתחלתי במלאכת ההפשרה. אולם להפתעתי זכו מהבשר המוכשר דמים רבים אדומים. התקשרתי לרב זכריה ושאלתיו שמה הבשר לא הוכשר. הוא השיב שהבשר אכן הוכשר, אלא שאותו בשר גם אחרי המליחה זבים ממנו הרבה דמים. לא נחתי ולא שקטתי. התקשרתי לפרופ' שפרכר, שהוא כימאי תלמיד חכמים, ואמרתי לו שלפי הרא"ש, אחרי המליחה הדם הוא כבר מוהל ואינו דם, ולפי הרמב"ם, גם אחרי המליחה בלי חליטה הנוזל הזב הוא דם ולא מוהל, ולפי הבשר שקניתי, נראה לכאורה שהרמב"ם צודק. הוא דחה את דבריי באמרו שהמדע מתייחס לאותו נוזל כמוהל או כדם, הכל בהתאם להגדרה ההלכתית, מה הוא המינן המינימלי ליסודות הדמיים במים.

שיידעו להבחין היטב ביין השיטות ההלכתיות ויבדקו היטב את טעמיהן. לכן השגה כזו של מארי היא עניינית, לא פולמוסית, ובוודאי לא קנטרנית.

דקדוק בלשון רבנו והתחקות מושכלת אחר מקורותיו התלמודיים

בהלכות חמץ ומצה, רבנו אומר:¹⁵

מותר לתת התבלין והשומשמין והקצח וכיוצא בהן לתוך הבצק, וכן מותר ללוש העיסה במים ושמן או דבש וחלב או לקטף בהן. וביום הראשון, אסור ללוש ולקטף אלא במים בלבד, לא משום חמץ, אלא כדי שיהיה לחם עני (דברים טז, ג). ובראשון בלבד הוא שצריך להיות זכרון לחם עני.

דקדוק וכתב "לתוך הבצק", זאת אומרת שההיתר לתת תבלין ושומשמין במצה הוא לא רק לאחר אפייה אלא אף בשעת הלישה, "לתוך הבצק", ובכל זאת מאפה זה עדיין הוא בכלל לחם עוני.¹⁶ ואין לומר שאין בו חשש חמץ. מארי הכין לנו בהלכה זו¹⁷ תשתית של המקורות התלמודיים שלה. כי לאחר שלומדים את המקורות היטב, לא רק שההלכה מובנת כהלכה, אלא ניתן להעיר גם על "מגיד משנה" או על רבנו מנוח ואחרים, ואז כל הערה מהערותיו של מארי על דברי המפרשים נראית הערה אמיתית וקולעת למטרה, עד שאין פלא לא אחת שמארי תמה על גדולי עולם, כיצד למדו דברים אחרים מן הרמב"ם, כאילו חלילה למדו אותו בקלילות בלי ללמוד היטב את המקורות התלמודיים להלכה שפסק. כך לדוגמה מארי ציין כמקור שם בביאורו באות לו את "תוספתא פסחים פ"ב הכ"א" יוצאין במצה מתובלת בין שנתבלה באלפס בין שנתבלה (בקדרה) [בעריבה]. כלומר, בתוספתא מדובר במצה שיוצאים בה בלילה הראשון, כעולה מן הלשון "יוצאין". כלומר, לצד זה שקבעה התוספתא את כשרותה של מצה מתובלת, היא קבעה גם שיוצאים בה ידי חובת מצת מצווה. ובזה יש תשובה לרבנו מנוח, שהניח שמצה מתובלת כשרה, אך אין יוצאין בה ידי חובה. בהמשך מארי משיג עליו בעניין זה השגה יותר נמרצת.

15 הלכות חמץ ומצה, פרק ה, הלכה כ [כא].

16 הייתי נוכח בהקבלת פני הרבנים הראשיים. אחד מן הרבנים הנוכחים אמר רעיון, "וורט", מה היא המצה, וטען שהיא נקראת מצה רק אם היא עשויה קמח ומים ואינה תלויה בשום דבר, כי מרגע שיש בעיסה עוד משהו, הלחם הנעשה ממנה כבר אינו מצה. בעוד שלדעת רבנו, אפילו מצה שלשו אותה במי פירות כשרה אפילו ללילה הראשון, חוץ משמן חלב דבש. ואשר לשאר הימים, גם אם לשו אותה בשמן או בחלב או בדבש, מותר. ולא נאסור גם מצה עם תבלינים שהיא כשרה לדעת רבינו. לכן אין מקום לפלפולים ולוורטים כאלה, למי שמדקדק בדברי רבנו.

17 לפני שהתחיל להעביר אותנו במצעד המפרשים, כדרכו בקודש, מגיד משנה ורבנו מנוח והכסף משנה וכו' ולטייל אתם בפירושיהם, ולהעיר על דבריהם כדרכו.

לפני כן יש לציין שמארי בירר את הנוסחה המדויקת של התוספתא, שאין לגרוס "בקדירה" אלא "בעריבה" מסיבה פשוטה, כי אם הכוונה לקדירה של תבשיל, הכל יודעים שמצה מבושלת אין יוצאים בה ידי חובת מצה בלילה הראשון.¹⁸ אלא באיזו קדירה מדובר? בקדירה שהיא בשלב של לישה, לא בשלב של בישול, וזו היא ה"עריבה" (עיין שם בביאורו). שוב אנו למדים על עיונו המדוקדק של מארי במקורות התלמודיים, שעייין בהם ברמה גבוהה תוך שמירת כל כללי ההלכה. כמו כן העיר מארי על התוספתא: "בין שפיזר עליה התבלין כשהכרך באלפס, שאין התבלין מעורבין בו אלא פזורים על פניו, בין שתבל את הבצק והתבלין מעורבין בכולו. ואף לגרסת 'בקדירה', הכוונה קדירה שלש בה, ואי אפשר לפרש קדירה של בשול, לפי שאין יוצאין במבושלת". ואחר שהביא את דברי התוספתא, הוא מביא את הירושלמי, שנאמר בו:¹⁹ "תני: יוצאין במצה מתובלת", גם בירושלמי כתוב "יוצאין", "אע"פ שאין בה טעם דגן, והוא שיהא רובה דגן. סברין מימר: מתובלת משקין. נאמר מתובלת שומשמין, נאמר מתובלת אגוזים". כלומר, אל תחשוב שהכוונה רק ללישה במשקין ומי פירות, אלא גם בלישה בשומשמין וקצח וכיוצא בהם. ומעיר מארי: "והן הן דברי רבנו". כלומר, לשון רבנו, "מותר ליתן התבלין והשומשמין והקצח וכיוצא בהן לתוך הבצק", מקורה בתוספתא ובירושלמי. ועוד יותר הוא כותב ומדקדק במילותיו: "וברור דלא שייך מצה עשירה בתבלין כלל". כי רק מי פירות עושים את המצה עשירה, אבל לא התבלין. "ודברי המ"מ לקמן פ"ו הלכה ד' תמוהים", איך לא שם לבו למקורות האלה. ו"עוד ברייתא הובאה במנחות כג ע"ב", כלומר מארי מביא לצד התוספתא והירושלמי גם ברייתא שהובאה בתלמוד הבבלי: "תיבלה בקצח בשומשמין ובכל מיני תבלין כשרה". מארי כותב בצדק שמברייתא זו לקח רבנו את הקצח והוסיפו להלכה זו.

כאן המקום לספר שהראשל"צ, הרב מרדכי אליהו זצ"ל, נהג לומר שדברי הרמב"ם מושלמים, לא חסרים, ואינם סותרים זה את זה. לצורך זה נהג הגר"מ אליהו לומר בצורה ציורית מעניינת למדי שאם יש סתירות בדברי מרן, הדבר טבעי ולא נורא, ואין צורך להתרגש מכך. אבל כשיש לכאורה סתירות בדברי רבנו, מוכרחים ליישב את הסתירה. כי אם ריק הוא, מאתנו הוא ריק. והסביר זאת בלשונו הציורית, ואמר שכשכתב הרמב"ם את ההלכה, כל התורה כולה הייתה על לוח לבו כמו אורים ותומים, וכל הסוגיות והמקורות ההלכתיים הנוגעים לאותה ההלכה כאילו נדלקו כמו נורות דולקות על לבו, כמו האגדה בעניין האורים ותומים שעל לבו של הכהן הגדול, שהאותיות היו נדלקות בהם. וכשרבנו כותב חלק מהלכה לפי מקור מסוים, נורת אותו מקום נכבית, וכך הלאה. וכשנשלמת כל ההלכה, נכבות כל הנורות. וזה הוא האות שנכתבה כל ההלכה

18 וזה לשונו: "אבל מצה שבשלה אינו יוצא בה ידי חובתו באכילתה, שהרי אין בה טעם הפת" (הלכות חמץ ומצה, פרק ו, הלכה ו).

19 פסחים פ"ב ה"ד, יח ע"א.

בשלמות לאור כל המקורות התלמודיים הנוגעים בדבר. לכן כל דבר מדברי הרמב"ם הוא מדוקדק, ולכל דבר מדבריו יש מקור תלמודי.

לכן מארי זצ"ל התחקה אחר מקורותיו התלמודיים של רבנו גם בעניין זה, התוספתא והירושלמי, ואילו את הקצח לקח מן הברייתא במנחות, שנאמר בה: "תיבלה בקצח בשומשמין ובכל מיני תבלין כשרה, מצה היא, אלא שנקראת מצה מתובלת". ועל זה כותב מארי: "וזהו מקור הקצח שהזכיר רבנו. וברור שלדעת רבנו מותר לתבל מצת מצוה בשומשמין קצח ואגוזין".

אלא שמארי מתקשה בדברי רבנו, שלכאורה אינם מתאימים לדברי הירושלמי. ומה שאמרו בירושלמי, שיהא רוב העיסה דגן, לכאורה רבנו לא אמר את הדבר הזה. ואינו כן, לדעת מארי, שהרי רבנו בדבריו המדוקדקים כותב את דברי הירושלמי ברמז: "מותר ליתן התבלין והשומשמין והקצח וכיוצא בהן לתוך הבצק". והדבר פשוט, שהעיקר הוא הבצק, כלומר בצק דגן, שהרי סתם בצק הוא של דגן. הנה כי כן, עד כדי כך לימודו של מארי מדוקדק מאוד בדברי רבינו ובמקורות התלמודיים.²⁰

דקדוק בדברי חז"ל ואדיקות בהוראותיהם

באותו עניין מארי מוסיף הערה שיש לה חשיבות: "משמע דהללו טפלים בתוך הבצק, ולא הוציא רבנו ממצת מצוה, אלא ארבעה דברים בלבד". כלומר, רבנו לומד ממקורותיו התלמודיים שלא הוציא ממצת מצווה אלא רק יין וחלב ודבש ושמן, ולא יותר! ומכאן הוא מסיק: "וכן מולחין מצת מצוה, ואין במלח לא משום תבלין ולא משום חמום". ואף שרבים יתמהו על מארי, שהרי מן המפורסמות הוא הכלל התלמודי "מליח כרותח!". מארי חש בדבר, ולכן הוא מקדים ואומר: "דמליח כרותח דוקא שאינו נאכל מחמת מלחו, ודוקא להבליע ולהפליט מחמת מליחותו, ולא להחם ולא להחמיץ". כלומר, הכלל התלמודי "מליח כרותח" אינו אמור בדבר שפיזרו בו מעט גרגרי מלח כדי לתת בו טעם, כדי שלא יהא בבחינת "היאכל תפל מבלי מלח", אלא בדבר הנקרא מליח כרותח הוא זה שאינו נאכל מחמת מלחו, כלומר שנתנו בו כמות מאוד גדולה של מלח. גם מליח במידה זו, שאינו נאכל מחמת מלחו, אינו מחמם ואינו מחמיץ, כי המלח מטבעו לא מחמם ולא מחמיץ, אלא רק מפליט ומבליע. לכן אם ייקח אדם מליח הקבור במלח רב, וייגע בידו באותו מליח, כלום תיכווה ידו? ודאי שלא! נמצא ש"מליח כרותח" אינו מידת חום, אלא מציין דבר שיש לו תכונה מתכונת האש החמה, כמו שהאש שואבת את הדם ומוציאה את הדם, כך המלח שואב את הדם מן הבשר. זהו טבעו שהטביע בו ה',

20 כמי שלמד בעולם הישיבות, אני יודע שאם הייתי אומר את דיוקו זה של מארי בפני בני תורה, מיד היו מפטירים: זה 'בעלבת' (=בעל הבית), זה אינו 'גאון'. כלומר, זו חשיבה של בעל בית ולא גאונות. ובדרך דירוג הגאונות, יש בני ישיבות שכשמוזמינים את ראש הישיבה לחופה וקידושין, אפילו הוא צעיר, מוזמינים אותו בתור גאון. וכשמוזמינים רב כמו מארי, מעניקים לו רק תואר הרב פלוני, כי הוא כאמור בעיניהם כמו 'בעלבת' (בעל בית), לא גאון.

שהמלח מבליע ומפליט. אבל טעות היא לחשוב שהמליח הוא כרותח או חם ממש. ואם כן, אין המלח בעיסת המצה מחמם, ולכן אינו מחמיץ, כיוון שהחשש שתתחמץ העיסה הוא רק בחימום.

אכן, זו הבחנה אמתית ביותר. ודי היה למארי בכך, כדי שנביין את דברי רבנו באופן אמתי ומדויק. ומה שמארי מתפלמס עם המפרשים אינו לצורך התנצחות ופולמוס בעלמא אלא לצורכנו אנחנו, תלמידיו, כדי שנדע כיצד ללמוד לימוד יסודי ואמתי בדברי רבנו ובמקורותיו התלמודיים ובדברי מפרשיו, ושלא נתרשם מדברי מי שאמר, אלא מדברי המאמר עצמו, ורמת דיוקן ואמתותו. זו לעניות דעתי אחת הסיבות שמארי כתב את השגותיו על המפרשים של רבנו בסגנון שכתב. לכן מארי אומר גם: "כתב רבנו מנוח האי מילתא איתא במסכת מנחות (כג ע"ב), דאמרינן התם, תבלה בקצח כשרה מצה היא, אלא שנקראת מצה מתובלת".

ויש לשים לב שרבנו מנוח אינו מציין את הירושלמי, אלא רק את הבבלי למסכת מנחות, דבר שגרם לרבנו מנוח לתמוה על רבנו: "וכ"ת, אם אמרו ככהנים שהן זריזים ונעשת במקום זריזין, יאמרו בשאין זריזין". כלומר, רבנו מנוח הניח שהברייתא שהובאה במסכת מנחות עוסקת בדין מנחות במקדש, ולכן רבנו מנוח הסתייג, שאם התירו במקדש, שהכהנים זריזים הם, לא יתירו בגבולים, שאין בני אדם זריזים להישמר מפני החימוץ העלול להיגרם על ידי הקצח. ומארי מעיר על דברי רבנו מנוח ואומר: "לא ראה פרש"י במנחות", שהרי רש"י במנחות אומר שמדובר בכל מקום, לא רק במקדש. ז"א, עד שרבנו מנוח קובע מסמרות שמדובר בברייתא במקדש ומבחין הבחנות בין המקדש לבין הגבולים, ותמה על רבנו, שהרי היה לו להתייחס קודם כל לרש"י.

שוב גישתו של מארי עניינית ויסודית. ומארי מעיר עוד הערה שיש בה עומק והיא יסודית ומעוררת התפעלות. וזה לשון רבנו מנוח: "ותימה הוא, דאע"ג דלית בה משום חימוץ, מ"מ אין כאן לחם עוני". כלומר, רבנו מנוח קבע שגם אם נסכים עם דברי רבנו, שאין בעיסה המתובלת משום חימוץ, עדיין אינה לחם עוני, כי לפי הבנתו, מצה עם שומשום או קצח היא לחם עשיר, ואינה לחם עוני! ומארי משיב לו בהערה בסוגריים מרובעים: "תימה מאן ספין ומאן רקיע לקבוע מה שלא קבעו חז"ל!". כלומר, מארי תמה אם יש לנו סמכות לקבוע מהו לחם עוני, ועלינו להיות נאמנים רק לדברי חז"ל, שאמרו מהו לחם עוני ומהו לחם עשיר. וחז"ל אמרו כי מצה עשירה היא רק מצה שנילושה ביין או בשמן או בחלב או בדבש, ומי אנו שנבוא אחריהם ונחדש שנתנית שומשמין וכיוצא בזה בעיסה עושה את המצה מצה עשירה. וכי, אחר בקשת הסליחה, אנו חז"ל? ! אנו רק מבררים את גררי דברי חז"ל!

לאור דבריו אלו של מארי, נשאל את עצמנו, האם השגה כזו יש בה קלות ראש בהלכה או שמרנות? ודאי שמדובר בגישה שמרנית מאוד, שהעיקר בהוראת ההלכה הוא שאנו כפופים לחז"ל, בין להקל בין להחמיר, כבדוגמה שראינו לעיל, שחז"ל החמירו

בימי חול המועד בגלל היות איסור מלאכה בו קל מן האיסור בשבת. זו היא שמרנות לשמה, אדיקות גדולה בכללי הוראת ההלכה.

רבנו מנוח כותב עוד בזה הלשון:

ודעת הרב [הרמב"ם] דלעולם במצת מצוה אסור. תדע שהרי כתב "מותר לתת" וכו', ולא כתב: יוצאין במצה מתובלת.

ומארי מעיר:

דיוקים תמוהים ביותר, דהא ללוש כתב רבנו, כלומר, חומר הלישה, דלשין רק בנוזל, מקטפין רק בנוזל, והוציא מכלל חמרי הלישה ארבעה משקין בלבד.

גם בהערתו זו, הוכיח מארי שרבנו מנוח לעתים לא דקדק היטב בלשונות רבנו ובלשונות דברי חז"ל.

יסודות הוראת היתר ואיסור

לסיום, נביא פרפרת בעניין זה. רבנו מנוח מתפלפל בדבריו בעניין המלח, כיוון שלא היה יכול להעלות על דעתו להתיר מלח במצה. לכן מארי מוסיף: "והדברים מפליאים שמחפשים ראיות להיתר מה שאינו אסור כלל. ואין בו שום נדנדוד של אסור, והטוען אסורו צריך להוכיח את האסור, ולא שהמתיר צריך להוכיח את ההיתר". כלומר, לדעת מארי, אין מקום לחפש דרכים להתיר את המלח, שהרי לא מצאנו איסור מפורש בו בשום מקום. ואמנם רק סגנון הביקורת הנוקב של מארי מסייע לנו להבין את דבריו אל נכון. רוצה לומר שנצורב בתודעתנו שרק כשיש מקור תלמודי האוסר דבר מה, אז, ורק אז, יש ומורה הוראה מתאמץ להתיר בנסיבות מסוימות, וישר כוחו בגלל אדיקותו בכלל, "כח דהיתרא עדיף". אבל כשהדבר לא נאסר במפורש בשום מקור תלמודי, כמו נתינת מלח במצה, תהיה תמוהה גישתו של מורה הוראה המתאמץ להתירו. זו גישתו של מארי, ותכליתה ללמדנו כיצד עלינו ללמוד בדיוקנות ובאמתיות. רק בגישה ביקורתית מעין זו, אנו יכולים לעמוד על יסודות הדברים ועצמת אמתותם.

זאת ועוד. דברי מארי הם חומה בצורה להגנה על מנהג אבותינו, אנו, יהודי תימן, הלשים את המצה במלח,²¹ ואין אנו צריכים להצטדק ולהוכיח שאין אנו לא רשעים ולא בורים ולא עמי ארצות.

יתרה מזו. מארי קובע בדבריו כלל הוראה חשוב למדיי: כל מי שרוצה לאסור דבר שלא מצאנו לו איסור בתלמוד, עליו להביא ראיות מוצקות לדבריו, ולא להפך. כלומר,

21 וראה מאמרו המקיף של בני הרב צפניה הי"ו, "לישת עיסת המצה במלח", מסורה ליוסף ה, תשס"ח, עמ' 143–152.

אין מי שנוהג היתר צריך להביא ראיה להיתרו, כי כל הדברים בחזקת היתר, עד שיוודע לך איסורן במפורש, כפי שקבע רבנו בתשובתו הארוכה והגדולה בעניין תחומין,²² שמארי מביא אותה בביאורו. וזה לשונו:²³

וכבר בארנו [...] כל הדברים מותרים מן התורה זולתי מה שנתברר אסורו, ושארם ספקא דאורייתא לחומרא, אינו אסור אלא מדבריהם, לא מה"ת. ובפירוש אמרו ממזר ודאי אסרה תורה, וה"ה בכל איסורי לאוין. וכיון שספק אסורא דאורייתא אסור מדבריהם, היאך נחזיק אסור, וכ"ש שנבוא למה שהתברר שהוא מותר, ונאסור אותו מפני חשש הספק.

דבריו אלה אמורים בדיון בעניין ההפלגה בשבת בנהר פרת או בנהר חידקל בשבת, שהיו מפליגים בספינות לבית הכנסת מיישוב ליישוב בסירות של גויים (כנראה לאחר שהסדירו את התשלום מראש), ורבים היו נוסעים בשבת מיישוב ליישוב בסירות או ברפסודות. ונשאל רבנו הרמב"ם בעניין זה, והשיב שהדבר מותר. וראש ישיבה בבבל, רבי שמואל הלוי, תקף את רבנו על כך, מפני שלדבריו אין מקום להיתר, כי הדבר אסור.

רבנו לא נשאר חייב, והשיב לראש הישיבה אחת לאחת למצוא חשבון, והוכיח לו בצורה יסודית את ההיתר. אז נאחז ראש הישיבה בטענה כאילו היה מנהג לנהוג איסור בדבר כבר בהוראת הגאונים שלפניו, אך גם על זה רבנו משיב לו ואומר שאפילו אם הורו הגאונים כן מחמת המנהג לאסור את הדבר, איסור זה יסודו בטעות, משום שחשבו בטעות שהדבר אסור מן הדין. לכן, לדעת רבנו, אין צורך אפילו לבקש התרה של מנהג זה, אף על פי שהוא בדבר מן התורה. זוהי גישה יסודית של רבנו, מנהג שהוא בגדר חומרה, יש לנהוג בו איסור, אבל אם יסודו בטעות, המנהג אינו תקף ואינו מחייב כלל. לכן מארי אומר: "אין בסיס לחומרא הזאת, ראה מה שהשיב רבנו באותה תשובה, ומזה תבין".

אכן ניתן לומר שאלמלי השיג מארי על דברי רבנו מנוח השגה זו, שבה ניסח כלל הוראה יסודי וחשוב של רבנו, דיינו. והכלל הוא, כאמור, שכל דבר הוא בחזקת היתר, אלא אם כן נאמר במפורש שהוא אסור או שיש הוכחות לאיסור. וכל הרוצה לאסור דבר שלא נאמר במפורש על ידי חז"ל שהוא אסור, עליו הראיה ולא להפך.

יכולתי להביא עוד דוגמאות רבות להשגות מיוחדות ומושכלות מאוד של מארי על דברי מפרשי רבנו, אך קצר המצע הזה מהשתרע. אולם צריכים אנו לציין שלא יהא זה נכון לחשוב שמארי רק מקל. לעתים מארי מחמיר באופן שלכאורה אין אותן חומרות של מארי עולות בקנה אחד עם מארי המקל. והכלל הוא: מארי מחמיר או מקל רק בהתאם לכללי הוראה, אלא שאין כאן מקום להאריך בעניין זה.

22 תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן שי.

23 שבת, פרק כז, ציון ה; פרק ל, ציון ל.

סיכום

"תורת אמת היתה בפיהו" של מארי זצ"ל, תורת ה'. האמת תורה דרכה. האמת הנחתה אותו, לא האיש, לא האישיות, לא החנופה. רק "תורת אמת היתה בפיהו". לכן עלינו ללמוד מדבריו איך ללמוד ואיך להורות הלכה. וזהו הלימוד הקשה שבפירושו המקיף של מארי, שהוא פירוש קשה מנשוא, ובמיוחד לימוד ההשגות של מארי על נושאי כליו של רבנו ומפרשיו הרבים. יזכנו הקב"ה להבין את תורתו באמת ולהיות מעושי רצונו כרצונו.